

HENRYK ZIMOŃ SVD

GENEZA ŚMIERCI W TRADYCYJ MITYCZNEJ LUDÓW AFRYKI SUBSAHARYJSKIEJ

Problem życia i śmierci człowieka zajmuje ważne miejsce w kulturowym dziedzictwie ludów Afryki subsaharyjskiej, a także stanowi podstawę refleksji filozoficznej i religijnej. W wielu mitach afrykańskich bezpośrednio lub pośrednio łączy się zjawisko śmierci z pochodzeniem zła, niedoskonałości i konfliktów, będących udziałem zarówno ludzi, jak i bóstw. Pierwotny porządek kosmosu, uznawany w wielu kulturach, wyklucza nieporządek i śmierć, które są czymś nienaturalnym, uważanym za rezultat załamania porządku. Śmierć jest fenomenem uniwersalnym i nikt nie może jej uniknąć. Życie nierozzerwalnie łączy się ze śmiercią, o czym mówią przysłowia ludów Akan w Ghanie: „życie kończy się śmiercią” lub: „śmierć łączy się z narodzeniem” Prawda ta jest głęboko zakorzeniona w świadomości Afrykanów. Powszechność i nieodwołalność śmierci wymaga zatem wyjaśnienia. Zgodnie z powszechnymi wierzeniami ludów i narodów pojawienie się śmierci u zarażenia ludzkości było najgorszym wydarzeniem w normalnym ludzkim życiu. Śmierć jest uważana za podłego niszczyciela, zabójcę oraz nieprzyjaciela człowieka. Chociaż wiele osób umiera w pokoju, zgoda na śmierć jest rzadko akceptowana w opowiadaniach mitycznych ludów Afryki i innych kontynentów¹.

Prof. dr hab. HENRYK ZIMOŃ SVD – kierownik Katedry Historii i Etnologii Religii Instytutu Teologii Fundamentalnej KUL; adres do korespondencji: ul. Jagiellońska 45, 20-950 Lublin 11, skr. poczt. 1110, tel. 081 740 15 92, e-mail: zimonh@lublin.cc

¹ Th. P. van B a a r e n. *Death*. W: *The Encyclopedia of Religion*. Ed. M. Eliade. Vol. 4. New York 1987 s. 251; G. P a r r i n d e r. *African Mythology*. London 1967 s. 63; R. H e r t z. *Contribution à une étude sur la représentation collective de la mort*. „Année sociologique” 10:1907 s. 77 n.; Ph. P a l g i, H. A b r a m o v i t c h. *Death. A Cross-*

Szkocki antropolog i folklorysta Andrew Lang (1844-1912) podał w 1886 roku pierwszą klasyfikację mitów ludów całego świata dotyczących pochodzenia śmierci, a wstępną klasyfikację mitów ludów Afryki zaproponował antropolog brytyjski James George Frazer (1854-1941)². Pochodzeniem śmierci w mitologii ludów Afryki zajmowali się etnolog niemiecki Hermann Baumann (1902-1972) oraz etnolog szwedzki Hans Abrahamsson. Obaj autorzy zaprezentowali klasyfikację afrykańskich mitów wyjaśniających pochodzenie śmierci, a na mapach ukazali przestrzenne rozmieszczenie różnych motywów spotykanych w Afryce³. Mity o pochodzeniu śmierci u ludu Konkomba z północnej Ghany zostały zebrane przez autora artykułu w czasie dwukrotnych etnoreligioznawczych badań terenowych wśród tego ludu w rejonie Saboby od lipca 1984 do stycznia 1985 oraz od września 1990 do sierpnia 1991 roku.

W tradycji ludów Afryki można wskazać siedem głównych przyczyn pojawienia się śmierci: 1) śmierć jako zjawisko zgodne z wolą Bożą; 2) śmierć jako rezultat konfliktu między pierwszymi ludźmi; 3) śmierć jako skutek przekazania opacznej wiadomości; 4) śmierć jako wynik snu; 5) śmierć jako skutek błędnego wyboru człowieka; 6) śmierć jako następstwo nieposłuszeństwa człowieka; 7) śmierć jako rezultat pragnienia człowieka⁴.

Artykuł będzie prezentował, z konieczności w formie skrótowej, tylko pięć przyczyn pojawienia się śmierci. O pierwszej i ostatniej z wymienionych przyczyn poczynione będą tylko pewne uwagi. W mitach niektórych ludów afrykańskich (np. Lugbara z Ugandy, Kongo, Luba, Jansi z Demokratycznej Republiki Kongo, Nuer, Dinka, Szylluk z Sudanu, Igbo z Nigerii, Duala z Kamerunu i Mandenka z Senegalu) śmierć jest uważana za przeznaczenie człowieka zgodne z pierwotną wolą Boga czy bóstw⁵. Pojmowana zatem jako

---

Cultural Perspective. „Annual Review of Anthropology” 13:1984 s. 389; K. A. O p o k u. *Death and Immortality in the African Religious Heritage*. W: *Death and the Immortality in the Religions of the World*. Eds. P. Badham, L. Badham. New York 1987 s. 9, 12 n.

² A. L a n g. *La mythologie*. Paris 1886; J. G. F r a z e r. *The Belief in Immortality and the Worship of the Dead*. Vol. 1. London 1913 s. 59-74.

³ H. B a u m a n n. *Schöpfung und Urzeit des Menschen im Mythos der afrikanischen Völker*. Berlin 1936 s. 268-306; H. A b r a h a m s s o n. *The Origin of Death*. *Studies in African Mythology*. Uppsala 1951.

⁴ W nieco uproszczonym i syntetycznym opracowaniu dotyczącym pochodzenia śmierci na podstawie mitów ludów całego świata etnolog holenderski Theodor P. van Baaren (*Death* s. 252-259) podaje osiem przyczyn pojawienia się śmierci.

⁵ E. E. E v a n s P r i t c h a r d. *Nuer Religion*. Oxford 1967³ s. 7, 12 n., 26, 318, 321 n.; J. M i d d l e t o n. *Lugbara Religion. Ritual and Authority among the East African*

wyraz woli Bożej musi być zaakceptowana bez konieczności dalszego wyjaśnienia. Uważa się, że Bóg jako dawca życia ma również władzę nad śmiercią człowieka i jest jej ostateczną przyczyną. Śmierć może też być rezultatem pragnienia człowieka (np. u ludów Mum z Kamerunu, Ngala z Demokratycznej Republiki Konga, Nuba z Sudanu). Abrahamsson zwrócił uwagę na ten typ mitów afrykańskich, według których człowiek, zmęczony chorobami i niedogodnościami wieku starczego, prosił o śmierć⁶

I. KONFLIKT MIĘDZY PIERWSZYMI LUDŹMI

Pewna grupa mitów afrykańskich wyjaśnia pochodzenie śmierci konfliktem i niezgodą między pierwszymi ludźmi. H. Baumann klasyfikuje te mity w kategorii „zawiści i nieżyczliwości w prarodzinie” (*Neid und Mißgunst in der Urfamilie*). Ze względu na występowanie oprócz zawiści innych motywów (np. ciekawości, nieposzluszeństwa) H. Abrahamsson używa szerszego w swej treści terminu: „Niezgoda w pierwszej rodzinie” (*Discord in the first family*). Początkowo ludzie starzeli się, a nawet umierali, ale mieli możliwość odmłodzenia i powrotu do życia. Odmłodzenia dokonywano przez zmianę skóry, podobnie jak żmija (symbol duszy i nieśmiertelności) odmładza się przez zmianę skóry. Powrót do życia odbywał się przez powstanie z grobu, co znajduje symboliczne uzasadnienie w fazach księżyca, który po nowiu, czyli chwilowej nieobecności, rośnie i wraca do pełni. Według Baumanna pewne mity z tej grupy (np. u ludów Luba z Demokratycznej Republiki Konga, Arusza, Czaga, Njamwezi z Tanzanii, Ruanda z Ruandy, Rundi z Burundi) wydają się w aspekcie socjologicznym szczególnie interesujące, gdyż odnoszą się do nieporozumień i kłótni między dwiema żonami w rodzinie poliginicznej. Z interpretacją Baumanna, że poliginia była pierwotnie grzechem, nie zgadza się Abrahamsson, według którego należy uwzględnić wpływy chrześcijaństwa⁷

People. London 1964² s. 87, 90, 134, 193 n., 257 n.; van B a a r e n. *Death* s. 253; W. H o f m a y r. *Die Schilluk. Geschichte, Religion und Leben eines Niloten-Stammes*. Mödling bei Wien 1925 s. 232; O. A. I l o a n u s i. *Myths of the Creation of Man and the Origin of Death in Africa. A Study in Igbo Traditional Culture and Other African Cultures*. Frankfurt a. M. 1984 s. 218-220; L.-V. T h o m a s. *La mort africaine. Ideologie funéraire en Afrique Noire*. Paris 1982 s. 112 n.

⁶ A b r a h a m s s o n. *The Origin of Death* s. 100 n. i mapy nr 12, 15.

⁷ Zob. B a u m a n n. *Schöpfung und Urzeit des Menschen* s. 304 n.; A b r a h a m s s o n. *The Origin of Death* s. 54, 65-67.

Według tradycji Szylluków śmierć jest skutkiem kłótni o sukcesję po ojcu między mitycznym, ubóstwionym bohaterem kulturowym i założycielem królestwa Njakangiem (Njikangiem) i jego przyrodnim bratem o imieniu Duwat. W czasie elekcji na tron królewski Duwat został wybrany władcą. Z zemsty Njakang ukradł królewskie insygnia i opuścił teren wraz ze swoimi zwolennikami. W pościgu Duwat dogonił brata Njakanga, ale nie mógł go pokonać. W złości rzucił kijem w Njakanga i powiedział: „Weź ten kij i pochowaj swoich ludzi” W ten sposób śmierć przyszła na świat, przedtem jednak Szyllukowie jej nie znali⁸

Masajowie, pasterski lud nilochamicki z Kenii i Tanzanii, zauważają wyraźnie analogię między śmiercią i powrotem do życia a zanikającym i rosnącym księżycem. Według ich tradycji bogini ziemi Najterukop (Najterkob) doradziła Le-eyo, pierwszemu Masajowi, aby wypowiedział następującą formułę po śmierci dziecka: „Człowieku, umieraj i wracaj, księżycu, umieraj i nie wracaj” Po pewnym czasie zmarło dziecko. Ponieważ nie było to jego dziecko, zostawiając je na stepie, Le-eyo wypowiedział słowa: „Człowieku, umieraj i nie wracaj, księżycu, umieraj i wracaj” Kiedy zmarło jego dziecko, Le-eyo użył właściwej formuły, ale bez skutku. Najterukop wyjaśniła mu, że z powodu jego poprzednich słów formuła ta straciła ważność. Dlatego po śmierci człowiek nie wraca do życia, a zanikający księżyc zawsze wraca⁹

Mit ludu Lotuka z Ugandy opowiada o kłótni w rodzinie, którą uważa się za przyczynę śmierci jako nieodwołalnego końca ludzkiego życia. Gdy zmarło dziecko, matka prosiła Istotę Najwyższą Adjok o przywrócenie mu życia. Bóg przychylił się do tej prośby. Z nieznaney przyczyny ojciec dziecka nie był z tego zadowolony, zrugął żonę i zabił ożywione dziecko. Ta druga śmierć okazała się nieodwołalna. Zgodnie z mitem Istota Najwyższa powiedziała: „Krzyczałaś i prosiłaś o przywrócenie dziecku życia. Już tego więcej nie uczynię, a w przyszłości, gdy ktokolwiek umrze, musi już tak pozostać”¹⁰.

---

⁸ H o f f m a y r. *Die Schilluk* s. 13 n., 232. Zob. również A b r a h a m s s o n. *The Origin of Death* s. 57 i mapy nry 8-9.

⁹ A. C. H o l l i s. *The Masai. Their Language and Folklore*. Oxford 1905 s. 271 n. Zob. również S. P i ł a s z e w i c z. *Religie i mitologia Czarnej Afryki. Przegląd encyklopedyczny*. Warszawa 2002 s. 166.

¹⁰ F. F. C u n n i n g h a m. *Uganda and Its Peoples. Notes on the Protectorate of Uganda, Especially the Anthropology and Ethnology of Its Indigenous Races*. London 1905 s. 370.

II. OPACZNA WIADOMOŚĆ

W Afryce subsaharyjskiej znane są świadectwa wskazujące na beztroskę, łakomstwo, złośliwość i intrygę istot mitycznych, wyobrażanych w postaci zwierząt, które są przedstawicielami praprzodków. Ten rodzaj mitów nazwany został przez J. G. Frazera jako „wypaczona wiadomość” (*perverted message*)¹¹, a przez H. Baumanna jako „nieprzekazana lub opacznie przekazana wiadomość” (*mißglückte oder verkehrte Botschaft*). Sprawcami śmierci lub jej zwiastunami stają się często żmija lub jaszczurka, czyli zwierzęta, które zmieniają skórę, a także kameleon, zwierzę nieśmiertelne, uważane za praprzodka ludzkości i pośrednika między niebem a ziemią oraz symbolizujące zarówno życie, jak i śmierć¹². W roli zwiastuna śmierci występują też: pies, koza, kozioł, owca, zając, żaba, ropucha, żółw, pająk, ptak, kura, wikłacz, hiena, salamandra, chrząszcz (żuk), stonoga. Pośłańcami nieśmiertelności są natomiast: kameleon, koza, owca, pies, jaszczurka, żaba, ropucha, kret, żółw, zając, kaczka, salamandra, kot, wesz, wije. Wynika stąd, iż pewne zwierzęta mogą u ludów afrykańskich występować zarówno w roli zwiastunów śmierci, jak i pośłańców nieśmiertelności. U podstaw tych mitów leży wierzenie, iż Istota Najwyższa chciała przekazać człowiekowi dar życia nieśmiertelnego, ale jakiś mityczny poślaniec uniemożliwił spełnienie tej intencji¹³.

Mit Aszantów z Ghany podaje, że na początku ludzie żyli w raju i Bóg dawał im wszystko, czego potrzebowali. Ten szczęśliwy czas zakończył się, gdy kobiety przez uderzenie bliskiego nieba drewnianym tłuczkiem (stęporem) w czasie ubijania ziarna w stępie spowodowały oddalenie Boga od świata do

¹¹ J. G. F r a z e r. *Folk-Lore in the Old Testament. Studies in Comparative Religion. Legend and Law*. Vol. 1. London 1919² s. 54 n.

¹² Kameleon jest zwierzęciem zniechęconym przez wiele ludów Afryki subsaharyjskiej. Zob. B a u m a n n. *Schöpfung und Urzeit des Menschen* s. 273-275; D. Z a h a n. *Essai sur les mythes africaines d'origine de la mort*. „L'Homme” 9:1969 no. 4 s. 45; t e n ż e. *Religion, spiritualité et pensée africaines*. Paris 1970 s. 67 n.; T h o m a s. *La mort africaine* s. 47 n., 62 n. Natomiast według przekonań innych ludów afrykańskich (Benin, Bobo, Pigmeje Bambuti, Ambo, Luba, Krobo, Ewe, Buszmeni, Herero, Zulusi) kameleon jest mądrym, szczęśliwym, świętym i życiodajnym zwierzęciem. Zob. A b r a h a m s s o n. *The Origin of Death* s. 133 n., 136 i mapa nr 1; E. D a m m a n n. *Die Religionen Afrikas*. Stuttgart 1963 s. 86; I l o a n u s i. *Myths of the Creation of Man* s. 166.

¹³ B a u m a n n. *Schöpfung und Urzeit des Menschen* s. 270 n.; A b r a h a m s s o n. *The Origin of Death* s. 5-34, 131-140 i mapy nry 1-4; P a r r i n d e r. *African Mythology* s. 54-61; H u b e r. *Tod und Trauer im Westsudan* s. 456 n.; J. S. M b i t i. *Introduction to African Religion*. London 1991² s. 116.

dalekiego nieba. Bóg oddał świat pod opiekę duchów, a sam pozostał przychylny ludziom, posyłając kozę z następującym przesłaniem: „Ludzie będą umierać, ale nie zginą, gdyż będą powracać do mnie do nieba” Koza zwlekała i poczęstowała się posiłkiem w buszu. Bóg z nieba widział to i wysłał owcę z tą samą wiadomością. Dotarłszy do ludzi jako pierwsza, zmieniła przesłanie i powiedziała im, że śmierć będzie oznaczała koniec ich egzystencji. Kiedy wreszcie koza dotarła z prawdziwą wiadomością, to ludzie jej nie uwierzyli i przyjęli przesłanie owcy. Wkrótce ktoś zmarł i Bóg nakazał ludziom urządzać pogrzeb. W zamian za to będą jednak mogli się rozmnażać¹⁴.

Według mitycznego opowiadania Konkombów ludzie po śmierci powracali do nowego życia. Dyskutowali więc o nieśmiertelności i zastanawiali się, czy zmarli powinni powracać do nowego życia. Rzecznikiem nieśmiertelności wśród zwierząt był pies, kozioł natomiast był jej przeciwny. Ludzie wysłali więc psa i kozła do boga Uwumbor, aby mu przedstawić różnicę poglądów na temat nieśmiertelności i rozstrzygnąć ostatecznie tę kwestię. Pies był szybszy, więc jako pierwszy wyruszył, ale zatrzymał się w drodze przed chatą, w której starsza kobieta gotowała ziarna drzewa dawa dawa (*budub*). Usiadł, przekonany, że kobieta gotuje coś do jedzenia i będzie mógł się posilić. Kozioł przeszedł obok siedzącego psa i jako pierwszy dotarł do Istoty Najwyższej Uwumbor. Przedstawił sprawę nieśmiertelności ludzi i poprosił, aby ludzie po śmierci nie odradzali się do nowego życia. Bóg zgodził się. Gdy pies się zorientował, że kobieta nie gotowała pożywienia, opuścił ją i szybko udał się do boga Uwumbor. Prosił go, aby ludzie dalej cieszyli się nieśmiertelnością. Bóg jednak nie wyraził zgody, ponieważ – jak mówił – zawsze wysłuchuje prośby pierwszego posłańca. Tak pojawiła się śmierć wśród Konkombów. Dlatego po śmierci mężczyzny i odwiedzeniu w okresie żałoby jego farmy Konkombowie zabijają psa podczas pierwszego pogrzebu, czyli pochówku, a kozła – w czasie wtórnego pogrzebu. W ten sposób Konkombowie karzą leniwego psa za zaniedbanie, a złośliwego kozła za wprowadzenie na ludzi śmierci¹⁵

¹⁴ J. G. C h r i s t a l l e r. *Negersagen von der Goldküste, mitgeteilt und mit Sagen anderer afrikanischer Völker verglichen*. „Zeitschrift für afrikanische Sprachen” 1:1887-1888 s. 53-55; E. P e r r e g a u x. *Chez les Achanti*. „Bulletin de la Société Neuchateloise de Géographie” 17:1906 s. 198 n.

¹⁵ Według informacji Ngafura z Sambul (19.04.1991), Mapuli z Nalongni (17.05.1991), Gmayila z Nakpando (21.05.1991), Ujaka z Kpanjol (23.05.1991), Ubindama z Nalongni (28.05.1991), Ningaki z Puo Tindaando (4.06.1991), Bilengana z Toma (16.06.1991), Mananyi

III. SEN A ŚMIERĆ

Śmierci człowieka można się dopatrywać w naturze człowieka i w skutkach jej słabości, których jednak nie można rozpatrywać w kategorii winy. Według H. Baumanna śmierć jest w Afryce również rezultatem tzw. przespanej nieśmiertelności (*die verschlafene Unsterblichkeit*). Motyw ten występuje szczególnie w Międzyjezierzu Afryki Wschodniej i w południowym dorzeczu Konga, a więc na obszarach rządzonych przez dynastie królewskie Hima, Tutsi i Luba. Treść tego typu mitów wyjaśnia pochodzenie śmierci w następujący sposób: Bóg w nocy ogłosił wszystkim ludziom, że będą żyć, nie znając śmierci. Zaspani ludzie nie przejęli się tą wiadomością. Mit sugeruje pewien związek między snem i śmiercią, który często występuje w mitach różnych ludów świata. W mitach afrykańskich łączy się on z problemem pochodzenia śmierci¹⁶

Według mitu ludu Ruanda bóg Imana nakazał człowiekowi czuwać w nocy, ponieważ chciał mu przekazać ważną wiadomość. Mimo to człowiek zasnął. Żmija w domostwie usłyszała słowa Istoty Najwyższej skierowane do człowieka: „Umrzesz, ale powrócisz znowu do życia, zestarzejesz się, ale otrzymasz nową skórę” Gdy człowiek następnego dnia zapytał boga Imana o oczekiwaną wiadomość, ten zrozumiał, że żmija przejęła jego przesłanie o nieśmiertelności. Bóg powiedział do praojców Hutu, Tutsi i Twa: „Zabijajcie żmiję, gdziekolwiek ją spotkacie, ale wy musicie ciężko pracować i umrzeć”¹⁷

U ludu Luba bóg Kalumba wiedział, że uosobione Życie i Śmierć będą przechodzić ścieżką, aby dotrzeć do ludzi. Zlecił więc psu i kozie pilnowanie drogi i przepuszczenie tylko Życia. Najpierw zwierzęta kłóciły się, kto będzie

---

z Kitek (26.06.1991). Podobny mit znany jest u ludów Ewe z Togo i Dagomba z Ghany, w którym występują pies i koza. Zob. H. S c h r ö d e r. *Zur Eschatologie der Togo-Neger*. „Annali Lateranensi” 11:1947 s. 242 n.; A. W. C a r d i n a l l. *Tales Told in Togoland*. London 1931 s. 29 n. U ludów Dogon z Mali, Krobo, Se oraz Bato-Ewe z Ghany w czasie pogrzebu człowieka składa się w ofierze kozę, która przyniosła przesłanie o śmierci człowieka. Zob. H. H u b e r. *Tod und Leben. Weltanschauliche Problematik bei Adangme- und Ewe-Gruppen am Unteren Volta*. W: *Réincarnation et vie mystique en Afrique Noire. Colloque de Strasbourg (16-18 mai 1963)*. Paris 1965 s. 88-90.

¹⁶ B a u m a n n. *Schöpfung und Urzeit des Menschen* s. 280; A b r a h a m s s o n. *The Origin of Death* s. 35 n. i mapa nr 5; van B a a r e n. *Death* s. 255.

¹⁷ E. J o h a n s s e n. *Ruanda*. Bielefeld 1915 s. 119 n. Zob. również B a u m a n n. *Schöpfung und Urzeit des Menschen* s. 280 n.; M. V e t o. *Le rôle de l'homme dans les mythes de mort chez les Bantou de l'Afrique Orientale et du Congo*. „Zaire” 15:1961 s. 81.

lepszym strażnikiem. Pies twierdził, że nie będzie spał, a koza uważała, że pies zaśnie na stanowisku. Po kłótni koza odeszła i zostawiła psa na straży. Przy ognisku pies zasnął. Śmierć (*Kitanda Kyalufu*) przeszła niepostrzeżenie ścieżką. Następnego dnia koza pilnowała drogi i złapała Życie (*Kitanda bumi*). Dlatego Śmierć dotarła do ludzi z powodu niedbalstwa psa, a Życie zostało zatrzymane przez kozę. Ludzie powiedzieli: „Gdyby koza pilnowała ścieżki, to Śmierć zostałaby zatrzymana i wówczas ludzie nie musieliby umierać”¹⁸.

Mit ludu Fipa z Tanzanii opowiada, że bóg Leza sprowadził na ziemię pierwszego mężczyznę i pierwszą kobietę, od których pochodzą wszyscy ludzie. Kiedyś Istota Najwyższa pojawiła się na ziemi i zapytała wszystkie istoty żyjące: „Kto nie chce znać śmierci?” Niestety, w tym czasie wszyscy ludzie i zwierzęta spali. Tylko żmija nie spała i odpowiedziała na to pytanie. Dlatego też ludzie i zwierzęta umierają z wyjątkiem żmii, która co roku odnawia swoją skórę, aby być w pełni sił i cieszyć się młodością¹⁹

IV. BŁĘDNY WYBÓR CZŁOWIEKA

Śmierć – według tradycji afrykańskiej – może też być skutkiem błędnego wyboru ludzi. Na motyw „fatalnego zawiniątka” lub „fatalnej puszkii” zwrócił uwagę J. G. Frazer²⁰ Bóg daje człowiekowi do wyboru dwa zawiniątka, kose, orzechy, dwie paczki, kalebasy. Człowiek wybiera zawiniątko lub inny przedmiot, w którym znajduje się śmierć. Znane są dwa warianty tego mitu. Bóg daje ludziom do wyboru dwa zawiniątka lub inne przedmioty, z których jeden zawiera życie, a drugi – śmierć. W drugim wariacie Bóg daje ludziom jedno zawiniątko z zakazem otworzenia go. Przez błędny wybór albo przez nieposłuszeństwo człowieka śmierć pojawiła się w świecie i w życiu ludzkim²¹.

Lud Bemba z Zambii opowiada o dwóch paczkach, które bóg Kabezja dał parze ludzkiej do wyboru. Ludzie i zwierzęta (z wyjątkiem żmii) wybrali

¹⁸ A. C. L. Donohugh, P. Berry. *A Luba Tribe in Katanga. Customs and Folklore*. „Africa” 5:1932 s. 181.

¹⁹ A. Janssens. *Het ontstaan der dingen in de Folklore der Bantu's*. „Anthropos” 21:1926 s. 551. Zob. również Abrahamson. *The Origin of Death* s. 38.

²⁰ *The Belief in Immortality* s. 77.

²¹ Abrahamson. *The Origin of Death* s. 42.

paczkę zawierającą śmierć, a żmija wybrała paczkę z życiem. Od tego czasu żmija odmładza się przez zrzucanie starej skóry i otrzymywanie nowej²².

Lud Ngala z dorzecza górnego Konga wyjaśnia pochodzenie śmierci w micie o przekazaniu przez Boga dwóch zawiniątek pracującemu w dżungli mężczyźnie. Duże zawiniątko zawierało kilka pożytecznych i pięknych rzeczy, jak noże, koraliki, zwierciadła i tkaniny, a w małym zawiniątku znajdował się dar życia nieśmiertelnego. Nie chcąc sam decydować, mężczyzna poszedł po poradę do wioski. W tym czasie kilka kobiet przechodziło obok i Bóg zaproponował im ten sam wybór. Bez zastanowienia wybrały duże zawiniątko, w którym znalazły zwierciadła, umożliwiające im podziwianie własnej urody i kolorowe tkaniny, z których mogły uszyć sobie piękne stroje. W ten sposób ludzie stracili nieśmiertelność, a śmierć pozostała na ziemi. Dlatego Ngalowie mówią: „Gdyby kobiety wybrały małe zawiniątko, to ludzie nie musieliby umierać”²³.

Według mitu Konkombów, dawno temu, myśliwy z wioski Dicheen wędrował i dotarł do wioski innego ludu, w której śpiewano pieśni żałobne, oplakując zmarłą osobę. Tak spodobały mu się śpiewy żałobne i sposób oplakiwania zmarłego, że kupił śmierć i sprowadził ją do wioski Dicheen. Śmierć zabiła kogoś z wioski i Konkombowie zaczęli oplakiwać zmarłą osobę, śpiewając pieśni żałobne. W ten sposób, nieznaną dotąd u Konkombów śmierć, stała się także ich udziałem²⁴.

V. NIEPOSŁUSZEŃSTWO CZŁOWIEKA

Według wielu mitów ludów Afryki przyczyną śmierci jest wina człowieka. Nieraz śmierć jest związana z próbą, przed którą Bóg go postawił. Trudno rozstrzygnąć kwestię ludzkiej winy. Czasem jest to tylko grzech opuszczenia lub zwykła wada człowieka (np. ciekawość czy beztroska). Najważniejszą przyczyną śmierci człowieka jest grzech nieposłuszeństwa wobec Boga.

Lud Ekoi z zachodniego Kamerunu wierzy, że Bóg zakazał zabijania i jedzenia białej owcy. Kilku ludzi złapało i zabiło białą owcę. Kiedy Bóg zapytał ich, kto popełnił to przekroczenie, nikt jednak nie przyznał się. Bóg wziął gorący olej palmowy, zmieszany z rośliną leczniczą *oti* i rozlał na ich

---

²² J a n s s e n s. *Het ontstaan der dingen* s. 553.

²³ J. W e e k s. *Among Congo Cannibals*. London 1913 s. 218. Zob. również A b r a h a m s o n. *The Origin of Death* s. 43.

²⁴ Według informacji Ubindama z Nalongni (28.05.1991) i Ningaki z Puo Tindaando (4.06.1991).

ręce. Ręce jednego z mężczyzn zostały oparzone. Mimo to nie przyznał się do winy. Z powodu nieposłuszeństwa Bóg ukarał śmiercią wszystkich mężczyzn i wszystkie kobiety, mówiąc im, że od teraz ludzie będą umierać²⁵

Tradycja mityczna ludu Ewe z Togo mówi, że na początku na ziemi mieszkała tylko para ludzi w podeszłym wieku. Niebo było wówczas tak blisko, że mogli go dotykać rękami. Mężczyzna i kobieta uprawiali pole i żyli szczęśliwie. Pewnego razu kobieta zaproponowała rzucenie kamienia w niebo, ale mężczyzna był temu przeciwny, gdyż niebo mogłoby spaść na nich. Innego dnia, w czasie pracy męża na polu, kobieta rzuciła kamień w niebo, które natychmiast odsunęło się daleko od nich. Usłyszała słowa z nieba: „Dlaczego to uczyniłaś? Skoro nie posłuchałaś męża, ukarzę śmiercią wszystkich ludzi” Do dzisiaj mieszkańcy Togo mają pretensję do pierwszej pary ludzi, ponieważ z jej powodu wszyscy ludzie muszą umierać²⁶

U Pigmejów Bambuti z dorzecza Ituri złoty, szczęśliwy okres w historii ludzkiej, w której Bóg mieszkał z ludźmi, zakończył się z winy ludzi. Charakter i rodzaj winy nie jest określany jednoznacznie. Grzech jest wynikiem albo winy człowieka (kobieta odgrywa tutaj rolę decydującą), albo też pochodzi ze złości rzecznika (reprezentanta) zła, przeciwnika Istoty Najwyższej, występującego w postaci ropuchy, żaby lub żółwia. U Pigmejów Basua wina polegała na spożyciu w lesie zamiast w obozie upolowanej dzikiej świni. U południowo-wschodnich Pigmejów Efe wina polegała natomiast na spożyciu zakazanego przez Istotę Najwyższą owocu *tahu* z drzewa *ti'i* przez kobietę brzemienną. Skutkiem grzechu były: znaczne pogorszenie warunków życia (środowisko naturalne, rośliny, zwierzęta, które dotąd sprzyjały człowiekowi, stanęły w opozycji do niego), śmierć oraz odejście Istoty Najwyższej od ludzi²⁷

²⁵ A. M a n s f e l d. *Urwald Dokumente*. Berlin 1908 s. 236. Zob. też A b r a h a m s s o n. *The Origin of Death* s. 48 n. oraz mapy nry 7, 17.

²⁶ S c h r ö d e r. *Zur Eschatologie der Togo-Neger* s. 247. Zob. również H u b e r. *Tod und Trauer im Westsudan* s. 455; A b r a h a m s s o n. *The Origin of Death* s. 109; I l o a n u s i. *Myths of the Creation of Man* s. 175.

²⁷ P. S c h e b e s t a. *Die Bambuti-Pygmäen vom Ituri. Ergebnisse zweier Forschungsreisen zu den zentralafrikanischen Pygmäen*. Bd. 2: *Ethnographie der Ituri-Bambuti*. Tl. 3: *Die Religion*. Brüssel 1950 s. 19 n., 25, 48 n., 58, 165, 198-203, 225; t e n ż e. *Die Religion der Primitiven*. W: *Christus und die Religionen der Erde. Handbuch der Religionsgeschichte*. Hrsg. F. König. Bd. 1. Wien 1961² s. 565-567; t e n ż e. *Bambuti die Zwerge vom Kongo*. Leipzig 1932 s. 149, 219. Zob. również H. Z i m o Ń. *Monoteizm pierwotny. Wilhelma Schmidta teoria i jej krytyka w wiedeńskiej szkole etnologicznej*. Lublin 2001² s. 175 i przyp. 13; *The Origin of Life and Death. African Creation Myths*. Ed. U. Beier. 4th reprint. London 1972 s. 63.

Mimo iż mit Pigmejów Bambuti podobny jest do opowiadania biblijnego, to – zdaniem Th. P. van Baarena – prawdopodobnie jednak nie pochodzi on z nauczania misjonarzy chrześcijańskich. W micie tym istotną rolę odgrywa kobieta brzemienna, a drzewo poznania dobra i zła, istotny szczegół opisu biblijnego, nie jest w ogóle wspomniane²⁸. Za rodzimym charakterem mitu opowiada się Schebesta, który jako pierwszy go udokumentował. Jego informatorem był starzec Sabu, który znał ten mit od ojca, a ten z kolei – zdaniem Schebesty – nie mógł być pod wpływem opowiadania biblijnego, gdyż na przełomie XIX i XX wieku Pigmeje Bambuti nie znali chrześcijaństwa. Nie podając żadnych argumentów, Abrahamsson nie wyklucza jednak możliwości wpływów Bliskiego Wschodu na kulturę Pigmejów Bambuti²⁹.

*

Śmierć jest powszechnym i tajemniczym doświadczeniem człowieka. Wiele mitów ludów afrykańskich wyjaśnia genezę śmierci, która jest postrzegana jako coś nienaturalnego i niepożądanego w normalnym życiu człowieka. Afrykanie starają się wyjaśnić przyczynowo życie ludzkie naznaczone śmiercią oraz jej powszechność i nieodwracalność, odwołując się do mitów. Niektóre mity, dotyczące idei powrotu do życia, uzasadniają mitycznie takie obserwacje natury, jak: wzrastanie i zanikanie księżyca, odradzanie roślin, zrzucanie skóry przez żmije i marginalnie jedynie podejmują temat śmierci i jej nieodwołalności. Mity afrykańskie wyrażają prastarą tradycję i dziedzictwo kulturowe ludzkości, o czym świadczy powszechne występowanie poszczególnych motywów i ich wariantów w skali światowej (np. oddzielenie nieba od ziemi, drabina lub sznur prowadzący do nieba, pływająca na wodzie kalebasa, olbrzymy pożerające ludzi, wina człowieka).

Z siedmiu głównych przyczyn pojawienia się śmierci omówiono pięć i to w formie skrótowej. Należy stwierdzić, że pewne mity zawierają charakterystyczne wątki więcej niż jednego motywu. Śmierć jest zjawiskiem zgodnym z wolą Bożą, gdyż Bóg jako dawca życia ma również ostateczną władzę nad śmiercią człowieka. Wiele mitów afrykańskich podkreśla fakt, że Istota Najwyższa chciała przekazać ludziom dar życia nieśmiertelnego, ale jakiś

---

²⁸ *Death* s. 257.

²⁹ P. S c h e b e s t a. *Der Urwald ruft wieder. Meine zweite Forschungsreise zu den Ituri-Zwergen*. Salzburg–Leipzig 1936 s. 131; A b r a h a m s s o n. *The Origin of Death* s. 94 i mapa nr 14.

posłaniec (często jest nim żmija, jaszczurka, kameleon, pies, koza) przekazał opaczną wiadomość i tak uniemożliwił spełnienie tej intencji. W tradycji mitycznej ludów Afryki subsaharyjskiej pojawienie się śmierci jest najczęściej spowodowane przez samego człowieka i wynika z jego słabości (np. „przespania” nieśmiertelności, głupoty czy beztroski), błędnego wyboru i nieposłuszeństwa. Rezultatem winy człowieka jest śmierć zesłana przez Boga jako kara. Paradoks śmierci u ludów afrykańskich polega na tym, iż śmierć jest końcem przemijającego życia ziemskiego, a równocześnie źródłem życia oraz bramą prowadzącą do wspólnoty żyjących i nieśmiertelnych duchów przodków w świecie pozagrobowym.

BIBLIOGRAFIA

- A b r a h a m s s o n H.: The Origin of Death. Studies in African Mythology. Uppsala: Almqvist and Wiksell 1951.
- B a u m a n n H.: Schöpfung und Urzeit im Mythos der afrikanischen Völker. Berlin: Dietrich Reimer 1936.
- B e i e r U. (ed.). The Origin of Life and Death. African Creation Myths. London: Heinemann 1966.
- C a r d i n a l l A. W.: Tales Told in Togoland. London: Oxford University Press 1931.
- C h r i s t a l l e r J.: Negersagen von der Goldküste, mitgeteilt und mit Sagen anderer afrikanischer Völker verglichen. „Zeitschrift für afrikanische Sprachen” 1:1887-1888 s. 49-63.
- C u n n i n h g a m F. F.: Uganda and Its Peoples. Notes on the Protectorate of Uganda, Especially the Anthropology and Ethnology of Its Indigenous Races. London: Hutchinson 1905.
- D a m m a n n C.: Die Religionen Afrikas. Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag 1963.
- D o n o h u g h A. C. L., B e r r y P.: A Luba Tribe in Katanga. Customs and Folklore. „Africa” 5:1932 s. 176-183.
- E v a n s - P r i t c h a r d E. E.: Nuer Religion. Oxford: Clarendon Press 1967³.
- F r a z e r J. G.: Folk-Lore in the Old Testament. Studies in Comparative Religion, Legend and Law. Vol. 1. London: Macmillan 1919².
- The Belief in Immortality and the Worship of the Dead. Vol. 1. London: Macmillan 1913.
- H e r t z R.: Contribution à une étude sur la representation collective de la mort. „Année sociologique” 10:1907 s. 48-137.
- H o f m a y r W.: Die Schilluk. Geschichte, Religion und Leben eines Niloten-Stammes. Mödling bei Wien: Verlag der Administration des Anthropos 1925.

- H o l l i s A. C.: *The Masai. Their Language and Folklore.* Oxford: Clarendon Press 1905.
- H u b e r H.: *Tod und Leben. Weltanschauliche Problematik bei Adangme- und Ewe-Gruppe am Unteren Volta.* W: *Réincarnation et vie mystique en Afrique Noire. Colloque de Strasbourg (16-18 mai 1963).* Paris: Presses Universitaires de France 1965 s. 87-99.
- *Tod und Trauer im Westsudan.* „*Anthropos*” 46:1951 s. 453-486.
- I l o a n u s i O. A.: *Myths of the Creation of Man and the Origin of Death in Africa. A Study in Igbo Traditional Culture and Other African Cultures.* Frankfurt a. M.: Peter Lang 1984.
- J a n s s e n s A.: *Het ontstaan der dingen in de Folklore der Bantu's.* „*Anthropos*” 21:1926 s. 546-565.
- J o h a n s s e n E.: *Ruanda.* Bielefeld 1915.
- L a n g A.: *La mythologie.* Paris 1886.
- M a n s f e l d A.: *Urwald-Dokumente.* Berlin 1908.
- M b i t i J. S.: *Introduction to African Religion.* London: Heinemann 1961².
- M i d d l e t o n J.: *Lugbara Religion. Ritual and Authority among the East African People.* London: Oxford University Press 1964².
- O p o k u K. A.: *Death and Immortality in the African Religions Heritage.* W: *Death and Immortality in the Religions of the World.* Eds. P. Badham, L. Badham. New York: Paragon House Publishers 1987 s. 9-23.
- P a l g i Ph., A b r a m o v i t c h H.: *Death: A Cross-cultural Perspective.* „*Annual Review of Anthropology*” 13:1984 s. 385-417.
- P a r r i n d e r G.: *African Mythology.* London: Paul Hamlyn 1967.
- P e r r e g a u x E.: *Chez les Achanti.* „*Bulletin de la Société Neuchateloise de Géographie*” 17:1906 s. 7-312.
- P i ł a s z e w i c z S.: *Religie i mitologia Czarnej Afryki. Przegląd encyklopedyczny.* Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog 2002.
- S c h e b e s t a P.: *Bambutie die Zwerge vom Kongo.* Leipzig: Brockhaus 1932.
- *Der Urwald ruft wieder. Meine zweite Forschungsreise zu den Ituri-Zwergen.* Salzburg–Leipzig: Verlag Anton Pustet 1936.
- *Die Bambutie-Pygmäen vom Ituri. Ergebnisse zweier Forschungsreisen zu den zentralafrikanischen Pygmäen.* Bd. 2: *Ethnographie der Ituri-Bambutie.* Tl. 3: *Die Religion.* Brüssel: Falk 1950.
- *Die Religion der Primitiven.* W: *Christus und die Religionen der Erde. Handbuch der Religionsgeschichte.* Hrsg. F. König. Bd. 1. Wien: Herder 1961² s. 539-578.
- S c h r ö d e r H.: *Zur Eschatologie der Togo-Neger.* „*Annali Lateranensi*” 11:1947 s. 241-254.
- T h o m a s L.-V.: *La mort africaine. Idéologie funéraire en Afrique Noire.* Paris: Payot 1982.
- V a n B a a r e n Th. P.: *Death.* W: *Encyclopedia of Religion.* Ed. M. Eliade. Vol. 4. New York: Macmillan 1987 s. 251-259.
- V a n W i n g P.: *Études Bakongo. T. 2: Religion et magie.* Bruxelles 1938.

- V e t o M.: Le rôle de l'homme dans les mythes de mort chez les Bantou d'Afrique Orientale et du Congo. „Zaire” 15:1961 s. 75-93.
- W e e k s J.: Among Congo Cannibals. London 1913.
- Z a h a n D.: Essai sur les mythes africaines d'origine de la mort. „L'Homme” 9:1969 no. 4 s. 41-50.
– Religion, spiritualité et pensée africaines. Paris: Payot 1970.
- Z i m o Ń H.: Monoteizm pierwotny. Wilhelma Schmidta teoria i jej krytyka w wie-
deńskiej szkole etnologicznej. Lublin: TN KUL 2001².

THE GENESIS OF DEATH IN THE MYTHICAL TRADITION OF THE PEOPLES OF SUB-SAHARAN AFRICA

S u m m a r y

Death is a common and mysterious experience of man. Many myths of African peoples explain the genesis of death, which is perceived as something unnatural and undesirable in man's normal life. Referring to the myths, the Africans try to give a causative explanation of human life marked with death and the latter's universality and inevitability. Certain myths concerning the idea of return to life justify mythically such observations of nature as rising and disappearance of the moon, revival of vegetation, shedding off the skin by snakes, and they undertake the subject of death and its inevitability only in a marginal way. African myths express the *primaeval* tradition and the cultural heritage of humanity, which is testified to by the occurrence of particular motifs and their variants in the worldwide scale.

Five out of seven main causes of the appearance of death have been discussed and this was done in a brief manner. It should be stated that certain myths contain characteristic threads of more than one motif. Death is a phenomenon consistent with God's will since it is God as the giver of life who also has the ultimate power over man's death. Many African myths emphasize the fact that the Supreme Being wanted to transfer to people the gift of immortal life but some messenger (it is often a snake, a lizard, a chameleon, a dog or a goat) passed the wrong message in this way making it impossible to fulfil its intention. In the mythical tradition of the peoples of sub-Saharan Africa the appearance of death is usually caused by man himself and it results from his weakness (e.g. the overslept message of immortality, stupidity or light-heartedness), the wrong choice and disobedience. The result of man's fault is death sent by God as a punishment. The paradox of death among the African peoples consists in death being the end of passing earthly life but at the same time it is the source of life and the gate leading to the community of the living and the immortal ancestor spirits in afterlife.

Summarized by Henryk Zimoń SVD

Słowa kluczowe: śmierć, geneza śmierci, mity tanatyczne, ludy afrykańskie, Afryka subsaharyjska.

Key words: death, genesis of the death, thanatic myths, African peoples, sub-Saharan Africa.